

ПРОМЕНЕТЕ В СЕЛИЩНАТА МРЕЖА И ТЕРИТОРИАЛНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОБЩЕСТВЕНОТО ОБСЛУЖВАНЕ

Илия Копралев

Напоследък обект на самостоятелни икономгеографски изследвания станаха териториалните проблеми на общественото обслужване. Както е известно, предмет на марксистическата икономическа география е производството, разглеждано в неговия широк смисъл — производство — потребление. Според някои автори (В. В. Покшишевски) потребителският „полюс“ на процеса на общественото производство е зает от обслужващата сфера. Освен това общественото обслужване може да бъде изучавано от икономическата география и поради обстоятелството, че освен изпълнението на чисто обслужващи функции то има характер и на производителна сила, създаваща материални блага в някои от обслужващите отрасли и дейности. Така че възникването и обособяването напоследък на географските проблеми на общественото обслужване бе съвсем естествено.

Сред многообразието от тези проблеми твърде интересен се явява въпросът за връзката между териториалната организация на единната система за комплексно обществено обслужване (ЕСКОО) и характера на селищната мрежа. Известно е, че селищата с прилежащата им територия стават териториална база за цялостната стопанска дейност на човека. Същевременно те са важни елементи на териториално-селищната основа, върху която се формира мрежата от заведения и учреждения за обслужване, за задоволяване на материалните и духовните потребности на хората. Създаването на ефективна пространствена организация на общественото обслужване е свързано с определянето на онези населени места, в които да бъде разположена новоизграждащата се материално-техническа база на общественото обслужване. Промените в структурата на териториално-селищната основа на обслужването обуславят и съответни изменения в характера и териториалното разположение на обслужващите заведения и учреждения. Известни са промените, настъпили напоследък в селищната мрежа на нашата страна. Това са промени, продик-

тувани от интензивното развитие на производителните сили и териториалното им разположение, с широкото прилагане на механизацията в селското стопанство се създадоха условия за формиране на масови миграционни потоци, насочени от селата към градовете, създадоха се предпоставки за засилване на процеса на урбанизация. В резултат на това настъпиха количествени и качествени изменения в селищната мрежа. Нерегулираните миграции доведоха до намаляване числеността на населението в селата, до влошаване на възрастовата им структура, до известно затихване на селищнообразуващите функции на много от тях.

Вследствие на всичко това броят на селищата с население до 500 жители нарасна значително. Ако към 1965 г. в тази категория са попадали 2487 селища, т. е. 45,1% от населените места в България, в 1975 г. техният брой е 2711, или 50,4%. В редица окръзи, в които има пръснати селища, процентното съотношение между махалите и селата с население до 500 ж. и останалите селища е в полза на малолюдните населени места — Смолянски (около 74% от селищата попадат в категорията до 500 жители), Габровски (89%), Кърджалийски (66%) и други. Над половината от селищата в нашата страна попадат в тази категория с тенденция в перспектива броят им да продължи да нараства. Това са селища, които могат да бъдат типизирани като „много малки“ с оглед изискванията на общественото обслужване. В тях е съсредоточено около 60% от населението на страната. А като се има пред вид и това, че статистически голяма част от селата в планинските райони у нас се отчитат като „сборни“, т. е. юридически обединяващи в едно по няколко териториално обособени селища — махали, населени местности и единични дворове — дисперсният характер на селищната мрежа у нас изпъква с още по-голяма острота.

Друга тенденция в развитието на селищната мрежа е свързана с пространственото разширяване главно на някои градове. В резултат на това някои близко разположени села се сливат с тях. Така според списъка на перспективната селищна мрежа, приет и утвърден от Комисията по жизненото равнище при Министерския съвет, в следващите 10—15 години в резултат на едно такова пространствено разширяване се очаква около 200 села да се превърнат в квартали на някои градове.

Качествено новите промени в развитието на селищната мрежа у нас се свързват с възникването и формирането на взаимнообвързани селищни формации от типа на селищните системи.

Споменатите промени в характера на селищната мрежа обуславят и необходимостта от съответни промени в териториалната организация на обслужването на населението, от съответно „нагаждане“ на териториалното разположение на заведенията и учрежденията за обществено обслужване към особеностите и характера на сега съществуващата селищна мрежа.

За бъдещата локализация на обслужващите обекти от съществено значение е извършената типизация на отделните селища с оглед нуждите на общественото обслужване. Съгласно постановките, заложи в редица партийни и държавни документи и работените във връзка с това методически указания, третиращи посочените въпроси, селищата у нас са типизирани като: *перспективни и селища с изменящи се функции*.

В същност най-остри са проблемите, стоящи пред териториалната организация на общественото обслужване във връзка със задоволяването на потребностите на населението от селата с население до 1000 жители. Малкият брой на населението от селищата с изменящи се функции обуславя незначително по мащаб потребителско търсене на съответните видове услуги. Това се явява като пречка за нормалното функциониране на съществуващи, на изградени вече в тях заведения и учреждения за обществено обслужване — училища, битови комбинати, здравни обекти, специализирани търговски магазини и т. н. Дейността на посочените заведения и учреждения в най-малките селища е икономически неефективна, с влошени стопански показатели, в резултат на което много такива обекти се закриват.

Процесът на закриване на обслужващи обекти поради обезлюдяване на редица села с малобройно население най-ярко може да се илюстрира с просветните обекти — училищата. Ако в 1965 г. в страната са съществували 1612 начални и 3073 основни училища, в резултат на споменатите причини през 1979 г. броят им намалява съответно на 629 и 1985. Интензивните изселвания на населението главно от планинските селища през този период доведоха до рязко намаляване контингентите от подлежащи на обучение деца. Това бе и основната причина да се пристъпи към т. нар. „уедряване“ на училищната мрежа в тези райони. От друга страна, този процес на сливане на начални и основни училища, на закриването им в редица от по-малолюдните села започна да играе ролята на стимулиращ фактор за по-нататъшно изселване и на малкото останали семейства с деца в училищна възраст. Установено е от проведени социологични изследвания, че родителите не винаги са склонни децата им да пътуват ежедневно до съседни селища или пък да се откъсват за по-продължително време от тях на тази възраст.

От друга страна, като се изхожда от изискванията за оптималност, за икономическа и социална ефективност от дейността на отделните обслужващи обекти, е доказано, че функционирането на смесен магазин за търговско обслужване е целесъобразно да бъде осъществено в селища с долна граница за броя на населението им над 500 жители. Съществуването на комплексен приемателен пункт за битови услуги е оправдано за селища с население най-малко 500—700 жители, бръснаро-фризьорски салон — в се-

лица с 1000 жители, начално училище — в села с население 500 жители, пощенска станция — на 500—700 жители, и т. н. Изброените обекти за обслужване на населението са най-малките от съответните номенклатури. Наборът от услуги, които се оказват в тях, е твърде ограничен и те са предназначени за задоволяване на най-често възникващите и търсени услуги от потребителите.

При сега съществуващите организационни форми на обслужване хората, живеещи в по-големите селища и особено в средните и големите градове, са по-облагодетелствувани във възможностите да получат определен вид услуги. В тези селища има възможности за разкриването на по-пълнен комплекс от обслужващи заведения и учреждения. Това води и до засилване на териториалните различия в безпечността на населението с обслужващи обекти, което се оформя като проблем с подчертан икономикогеографски характер.

Сегашният характер на селищната мрежа, наличието на селищните системи и изискванията, поставени пред сферата на общественото обслужване, налагат активната страна в процеса да стане обслужващата сфера. Крайният резултат от подобно активизиране на системата за комплексно обществено обслужване е да се създадат близки възможности за оказване на услуги на населението независимо от това, къде живее то. Най-благоприятни условия в това отношение предлагат селищните системи. Именно в техния териториален обхват е възможно пространствената организация на общественото обслужване да се трансформира от *типично селищна* в *междуселищна*. Казано с други думи, новите изисквания, поставени пред общественото обслужване, налагат то да се измени от система за обслужване на всяко населено място само за себе си в обслужване на населението по селищни системи. Утвърждаването на селищните системи като териториална основа на комплексното обществено обслужване доведе до по-осезателно акцентуване и на териториалните проблеми на обслужващите отрасли и дейности. Не всички селищни системи обаче предлагат еднакви условия и възможности за организиране на еднакво обслужване на населението. Анализът на териториалния обхват на 291 селищни системи показва, че големи са различията както по отношение на площта им и обитаващото ги население, така също и по броя и качествената характеристика на транспортните връзки, мащабите на културно-битовите и трудовите пътувания, функционалната типизация на селищата и т. н. Така например само анализът на демографските показатели сочи, че преобладава броят на селищните системи с население до 30 хил. души. От всичките 291 селищни системи 89 са с население до 10 хил. души, а 136 — с население до 30 хил. д. Това представлява 77,0% от общия им брой, но в тях живее само 33% от населението на страната. В перспектива тенденцията за нарастване броя на такива малки селищни системи ще продължи. Тези им особености лежат в основата на

извършената функционална типизация на селищните системи с оглед изискванията на общественото обслужване.

Териториалната организация на общественото обслужване в селищните системи трябва да бъде разглеждана като отворена система. Това ще рече, че онези потребности от стоки и услуги, които не могат да бъдат удовлетворени на място — в границите на съответната много малка или малка селищна система, могат да бъдат реализирани в обслужващите обекти, разкрити в съседната по-голяма селищна система. Тази възможност произтича от постановката за отворения характер на селищните системи. При подобна организация на общественото обслужване трябва сполучливо да бъде решен и проблемът с използването на нови организационни форми на обслужване. Това са способности и начини, посредством които услугите с периодичен и епизодичен характер на търсене да се доближат до потребителите от селищата и малките селищни системи, в които липсват съответните обслужващи обекти. В решаването именно на този проблем обслужващата сфера би трябвало да поеме изпълнението и на някои посреднически функции. Те са свързани с приемането и предаването на поръчки и заявки от потребителите за оказването на някои услуги, за които липсват съответни обслужващи заведения и учреждения. Подобна териториална организация на общественото обслужване ще се характеризира с максимално приближаване на ежедневното обслужване към местоживеенето на потребителите и с концентрация на материално-техническата база на услугите, които не са свързани с ежедневно търсене.

Прилагането на нови, съвременни и подходящи форми на обслужване на населението от малките села и малките и много малките селищни системи има за задача да улесни връзките между отделните нива на така проектираната степенна система за обслужване на населението — за ежедневно, периодично и епизодично обслужване. Освен посредническите функции на общественото обслужване се предвижда и широкото използване в перспектива на подвижните форми на обслужване, които да допълват основните обслужващи функции на стационарните обекти.

Усъвършенствувана по този начин, териториалната организация на общественото обслужване създава възможности обслужващият процес да се реализира при най-малък разход на време и средства за потребителите. Това е важна задача, залегнала в партийните и държавните документи, свързани с проблема за подобряване жизненото равнище на народа. Решаването на сегашните проблеми на съществуващата локализация на обслужващите обекти ще допринесе в бъдеще да се намалят териториалните различия в потреблението на материални и духовни блага.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демин, Н. М. — Системы межселецных центров обслуживания, методы их изучения и регулирования. В сб. „Географическое изучение территориальной организации сферы обслуживания“, М., 1976, с. 44—46.
2. Захарина, Д. М. — Некоторые экономикогеографические аспекты территориального планирования сферы обслуживания. В сб. „Вопросы географии“, 91, М., 1972, с. 92—102.
3. Ковалев, С. А. — О географическом изучении сферы обслуживания. „Вестн. Моск. ун-та“, География, 1973, №6, с. 3—12.

DIE VERÄNDERUNGEN IM ORTSNETZ UND TERRITORIELLE ORGANISATION DER GESELLSCHAFTSBEDIENUNG

Ilija Kopraleff

Zusammenfassung

Es werden die qualitativen und quantitativen Veränderungen, die in dem Ortssystem unseres Landes durchgeführt werden und die Widerspiegelung dessen auf territorialer Organisation der Gesellschaftsbedienung.

Eine grossere Bedeutung wird den Problemern der Bedienung in den kleinen Orten geschenkt, in denen in den letzten Jahren viele Bedienungsobjekte zugemacht wurden.

Die Forderungen zur Verbesserung der territorialen Organisation der Gesellschaftsbedienung sind mit der Notwendigkeit ihrer Umsetzung von typisch Orts- in Zwischenortssystem im Rahmen der Ortssystemen. In diesem Zusammenhang ist auch die Rolle einiger neuen, passenden Organisationsformen der Bedienung geklärt.